DE RUSSISCHE REVOLUTIE EN DE VOORMALIGE SOWJET-UNIE

Peter Zegers

Bas van der Plas

Rode Emma • De Vrije Socialist

DE RUSSISCHE REVOLUTIE EN DE VOORMALIGE SOWJET-UNIE

Peter Zegers
Bas van der Plas

Met aanvullende bijdragen van
Wadim Damier en Karl Kreuger

Rode Emma • De Vrije Socialist
Amsterdam 1997

Onder het motto ***socialisme en vrijheid*** *organiseert de redactie van de voormalige* ***Vrije Socialist*** *een serie lezingen. De in deze brochure opgenomen teksten verschijnen ter gelegenheid van de bijeenkomst van 2 februari 1997 over 'tachtig jaar Russische revolutie'. Er werden inleidingen gehouden door Peter Zegers en Bas van der Plas.*

DE RUSSISCHE REVOLUTIE EN DE VOORMALIGE SOWJET-UNIE

Uitgave van
De Vrije Socialist
Postbus 713 - 1000 AS Amsterdam
Rode Emma
Postbus 11378 - 1001 GJ Amsterdam

Gezamenlijke telefoon 020-6120518
Gezamenlijke fax 020-6126790

In de brochure-reeks *socialisme en vrijheid* nr. 11
Prijs f4,90

Vormgeving: Stichting Rode Emma - Amsterdam
Drukwerk: Kaboem - Amsterdam

© Peter Zegers - Amsterdam 1997
© Bas van der Plas - 's Hertogenbosch 1997

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder toestemming van de uitgever.

ISBN 90-73249-19-8

Inhoud

Inleiding 5

De revolutie als nachtmerrie 7
Peter Zegers

Vijf jaar na de Sowjet-Unie: nieuwe Russen zonder oriëntatie 11
Bas van der Plas

Een economie van de vrijheid 23
Wadim Damier

Libertaire organisaties in de voormalige Sowjet-Unie 30
Karl Kreuger

20ste Jaargang

WOENSDAG 14 NOVEMBER 1917

No. !

DE VRIJE SOCIALIST

SOCIAAL-ANARCHISTISCH ORGAAN

VERSCHIJNT WOENSDAGS EN ZATERDAGS

REDAKTEUR:
P. DOMELA NIEUWENHUIS

Afzonderlijke nummers 4 cent

HILVERSUM - Schooklaan 20

Amsterdam

[illegible] bij vooruitbetaling:
[illegible] per drie maanden . . f 1.00
[illegible] per drie maanden . . f 1.40

ADVERTENTIEN:
Van 1-5 regels . . . . . f 0.50
Iedere regel meer . . . . . f 0.05
Voor adv. [illegible] p. regel f 0.05

...] vechten saam, zoo haat het, om de
...]r goed bazen zijn 't knechten tegen
vrijheidsrechten,
knechten.
GOETHE.

...]rbelangrijke vergadering.

...]d heeft in het Concertgebouw te
vergadering plaats gevonden, die al-
om verschillende redenen:
...]roote zaal geheel gevuld was, zoo-
...]e ziel meer in kon;
...] ernstige geest in de vergadering
...]eide dat wij aan den vooravond
...]tige besluiten;
sprekers het daarin volkomen
moest in het werk gesteld wor-
nen dat ons volk geheel ver-
...]n door het dreigende voorstel-
...]eidsplicht en de poging daar-
...]t beantwoord ...

listen, die altijd zwoeren bij oude Russen, zouden leeilijk staan kijken. Maar hard tegen hard en eenmaal komt er toch een tijd dat de volkeren zoo verstandig zullen zijn om een schrap te halen door alle staatsschulden. Wat deed Napoleon niet in zijn tijd met de tiënceering? Er zullen wel meer ingrijpende maatregelen genomen moeten worden!

Nu zitten de ministers der voorloopige regeering in de gevangenis, die er zonder twijfel Lenine in gestopt zouden hebben, als ze maar gedurfd hadden. En die heeren vinden de oude ministers van den czaar, die velen als slachtoffers van de Maart-revolutie. Verlies: Lenine het, dan draait hij erin, tenzij hij evenals Kerenski weet te ontvluchten. Van boven op de wip, morgen onderaan ... in zulke dagen. Voor D... geval, want ...

zijnen succes met hun krachtdadig optreden voor een rechtvaardigen vrede;

instemming betuigende met de besluiten der Soviets betreffende de geheime diplomatie, wapenstilstand, vrede en andere maatregelen, roept zij de Nederlandsche arbeiders op tot energieke samenwerking om de Russische arbeiders in hun sympathiek streven naar een einde van den in het belang van het kapitalisme en imperialisme gevoerd wordenden oorlog ... steunen;

verzoekt het bestuur de... middellijk ...

sen. Die komt heden Woensdag voor de heeren, tegen een dat hij vier maanden krijgt en.. hij bracht reeds 8½ maand in voorarrest door. Mij dunkt, dat deze aangelegenheid aller protest verdient, en de heeren in de Casuarisstraat dit even aan het... moet worden gebracht, want ... straffen voor ... lenzd

Inleiding

Het moet wel een overbodige mededeling schijnen dat de hierna te lezen teksten in de maand februari verschijnen. De uitspraak dat het in 1997 tachtig jaar geleden is dat de Russische revolutie plaatsvond, zal evenmin opzien baren. Wanneer we echter deze twee uitspraken combineren, resulteert een visie die slechts door weinigen gedeeld wordt: *de Russische revolutie begon in februari 1917.* Want staat niet immers deze omwenteling, die zulke vergaande gevolgen had voor de geschiedenis van de twintigste eeuw, bekend als de *Oktoberrevolutie*?

Vanuit een libertair-socialistisch perspectief echter werd in oktober 1917 eerder een einde gemaakt aan de op gang gekomen sociale omwenteling dan dat deze er het begin van vormde. De sporen van verandering waren al vele jaren eerder zichtbaar en kwamen in februari 1917 tot een uitbarsting. In de kernachtige bewoordingen van Arthur Lehning was de bolsjewistische machtsovername van oktober 1917 dan ook een 'staatsgreep binnen de revolutie'. Een vergelijkbare visie wordt in het eerste artikel verwoord door Peter Zegers, die onder andere actief is voor *De Vrije Socialist.* Het is een vrije weergave van de voordracht die hij op 2 februari hield op de bijeenkomst 'tachtig jaar Russische revolutie'.

Zoals men de Russische revolutie niet kan begrijpen zonder de voorgeschiedenis in ogenschouw te nemen, zo kan men ook nauwelijks enig inzicht verwerven in de huidige ontwikkelingen binnen het voormalige Sowjetrijk zonder stil te staan bij de historie van het bolsjewisme. In het artikel *Vijf jaar na de Sowjet-Unie: nieuwe Russen zonder oriëntatie* wordt dan ook regelmatig verwezen naar het marxistisch-leninistische verleden van deze (ex-)grootmacht.
De schrijver, Bas van der Plas, is coördinator van *InSudok*, het informatie- en documentatiecentrum over de voormalige Sowjet-Unie en het Gemenebest van Onafhankelijke Staten (GOS).[1] Het is in hoofdlijnen de tekst van zijn lezing van februari die onder meer handelde over het economische beleid, de hervormingspolitiek, de rol van extreem-rechts en van de voormalige 'communisten', de presidents- en parlementsverkiezingen, de sociale demoralisatie onder de bevolking en de ontwikkelingen in de nieuwe 'sowjet'-republieken. Hij besluit met enkele mogelijke toekomstscenario's waarvan overigens de meest waarschijnlijke niet tot optimisme stemmen.

De aanvankelijk hoopvolle verwachtingen rond 1917 contrasteren wel heel sterk met de vrees voor de toekomst die *tachtig* jaar later overheerst. Al *tien* jaar later echter schreef de anarchist Alexander Berkman ter gelegenheid van één decennium Russische revolutie dat deze alleen gevierd kan worden *"door een herleving van de geest die nu door de bolsjewistische regering wordt vernietigd, (...) door despotisme en terreur af te zweren en het volk de vruchten van de revolutie terug te geven: vrijheid en zelfbeschikking"*.[2] Op zijn wens van dictatuur verlost te worden, hebben de sowjetvolkeren erg lang moeten wachten - maar nu het zover is, lijkt een positief alternatief nog even ver weg als in 1927.

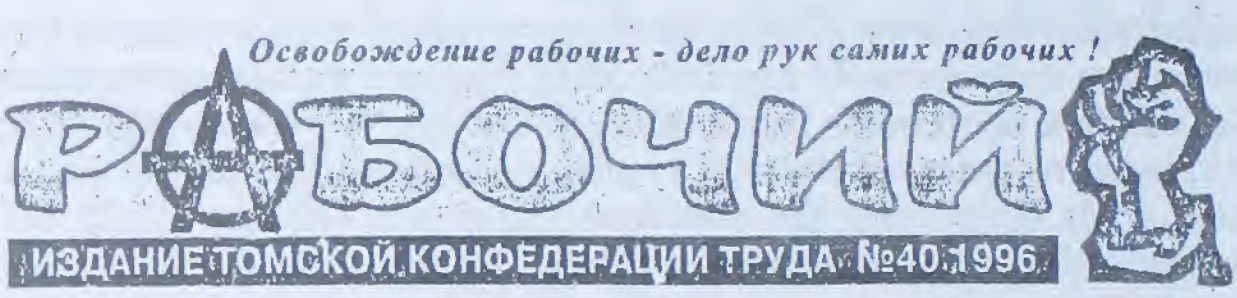

Toch zijn er talloze groepen actief die alternatieven zoeken voor de malaise in de voormalige Sowjet-Unie en die mede gebaseerd zijn op de goede revolutionaire tradities. Deze laatste zijn, anders dan een groeiend deel van links van mening lijkt te zijn, geen interessante studeerkameraangelegenheid zonder actuele betekenis.
Om dit te demonstreren, volgt in deze brochure een derde artikel van de Russische activist Wadim Damier die een socialistisch economisch perspectief schetst. Bijdragen als deze illustreren dat het vuur van Berkmans 'geest van vrijheid en zelfbeschikking' nog altijd niet is uitgedoofd.

Noten
1. Het adres van *InSudok* is: postbus 11061, 5200 EB 's-Hertogenbosch.
2. Deze tekst van Berkman is opgenomen in het door *De Vrije Socialist* verzorgde katern van het tijdschrift *De Raaf* (nr. 105, januari 1997), postbus 51217, 1007 EE Amsterdam.

De revolutie als nachtmerrie

Peter Zegers

"In alle discussies over het gelijk en ongelijk van links, is één ongelijk in elk geval zichtbaar geworden: dat van de schaamteloze hetze tegen radicaal-socialisten als vermeende aanhangers van terreur. Want dat is het wat zij door de identificatie van socialisme en communisme met de Oosteuropese staatsdictaturen, impliciet in de schoenen krijgen geschoven. Blijkbaar wenst men horende doof te blijven voor het bestaan van een libertair socialisme, dat sinds jaar en dag door Oost èn West naar de marge is gedrongen en dat op beide maatschappelijke stelsels haar kritiek richtte".[1]

Helaas was Ton Geurtsen te optimistisch toen hij deze woorden in 1990 publiceerde. Zo schreef de Amsterdamse politicoloog Meindert Fennema in 1995: ***"Het één-partijstelsel van de Sowjet-Unie (heeft) zijn wortels in een zeer utopische, nauwelijks van het anarchisme te onderscheiden democratie-opvatting bij Lenin".***[2] Van rechtse commentatoren kan men zulke praatjes verwachten, van 'progressieve' politicologen valt het enigszins tegen, maar van radicaal-linkse mensen verwacht men zulke uitspraken niet. Toch schrok de libertaire publicist Siebe Thissen er niet voor terug om te beweren dat ***"veel libertairen het klassieke socialisme sedert lange tijd dood hebben verklaard".***[3]

Het socialisme staat dus van alle kanten onder vuur. Het streven naar een socialistische maatschappij wordt door steeds meer mensen als een streven naar totalitarisme gezien.

De afgelopen jaren is ook het begrip 'revolutie' in ongenade geraakt. Wederom niet alleen in rechtse en gematigd-linkse kringen (de revolutie is daar om begrijpelijke redenen nooit erg populair geweest), maar zelfs in anarchistische kringen. De Amerikaanse anarchist Hakim Bey (een pseudoniem van Peter Lamborn Wilson) weet hierover in zijn onnavolgbare jargon te melden: *"(d)e leus 'Revolutie!' is gemuteerd van alarmkreet tot antidotum, een kwaadaardige, pseudo-gnostische lotsval, een nachtmerrie waarin we, ongeacht onze strijd, nooit ontkomen aan die boze aeon, die incubus die de Staat is, de ene Staat na de andere en iedere 'hemel' geregeerd door de zoveelste kwaadaardige engel".*[4]

Wat een verschil met 1917! Een golf van enthousiasme ging door de socialistische beweging. Het tsaristische Rusland, het machtigste bolwerk van de reactie gedurende de negentiende eeuw, werd weggevaagd door een

spontane volksrevolutie. Overal ontstonden sowjets, de raden die zonder toedoen van de politieke partijen tot stand waren gekomen. Toen Lenin in april 1917 zijn *Aprilstellingen* in de *Prawda* publiceerde, dachten veel van zijn partijgenoten dat hij anarchist was geworden. Deze indruk bestond ook in het buitenland. Zo schreef Ferdinand Domela Nieuwenhuis: *"In Rusland wordt een geweldige strijd gevoerd tussen de regering en de partijgangers van Lenin, dus tussen sociaaldemocraten en anarchisten. (...) Kerenski, die thans dictator is geworden of althans een positie inneemt die daarmee vrijwel gelijk staat, is sociaal-democraat, Lenin anarchist".*[5]

Ferdinand Domela Nieuwenhuis was zeker geen uitzondering in het anarchistische kamp. Aanvankelijk behoorden de anarchisten tot de fanatiekste verdedigers van de Russische revolutie. Vele Russische anarchisten in ballingschap keerden vol hoop terug naar hun geboorteland om daar mee te helpen aan de opbouw van de eerste socialistische maatschappij. Velen van hen steunden de bolsjewieken aanvankelijk in hun doortastende optreden tegen de voorlopige regering van Kerenski, die probeerde om de imperialistische oorlog voort te zetten.

In de bedrijfsraden kwam het tot een verbond tussen anarcho-syndicalisten en bolsjewieken.[6]

In de Oekraine vocht de anarchist Nestor Machno later zij aan zij met het Rode Leger van Trotzki tegen de reactionaire generaals en de interventie-troepen van de Geallieerden.

Na de machtsovername in oktober 1917 veranderde de houding van de bolsjewieken volledig. Zowel de anarchisten als de linkse sociaal-revolutionairen werden al snel het slachtoffer van de Rode Terreur.[7] Ook Machno werd door de bolsjewieken gedwongen om het land uit te gaan.[8] De laatste druppel was voor vele anarchisten de bloedige onderdrukking van de opstand van Kronstadt. De muitende soldaten eisten dat de sowjets weer vrij zouden worden en niet langer gedomineerd door de bolsjewieken.[9] Helaas werd hun oproep tot een 'derde revolutie' niet nagevolgd. De Sowjet-Unie werd de nachtmerrie van alle oprechte libertaire socialisten en revolutionairen.

De Moskou-getrouwen hebben in de revoluties die nadien plaatsvonden (China, Spanje) steevast de meest reactionaire rol gespeeld. Zoals Maurice Brinton terecht opmerkt: *"Zonder een helder begrip van de doelen en de krachten, die de voortgang van de revolutie belemmeren (inclusief de ideologische krachten) of, anders gezegd: zonder historisch besef, dreigt de revolutionaire strijd een beweging zonder richting te worden. Zonder heldere perspectieven lopen revolutionairen vast of komen ze op doodlopende paden terecht, die met een beetje kennis van het eigen verleden gemakkelijk vermeden hadden kunnen worden".*[10]

In de grote media worden 'socialisme', 'revolutie' en 'utopie' gebruikt als afschrikwekkende termen voor het militaristische staatskapitalisme dat in Oost-Europa 44 jaar lang (en in Rusland 63 jaar lang) een schrikbewind voerde. Met het libertaire socialisme had dit systeem al lang afgerekend en de libertaire socialisten waren de eerste critici van de totalitaire ontwikkeling van de Sowjet-Unie (ook toen de Sowjet-Unie een tijdlang de bondgenoot was van de Geallieerden tijdens de Tweede Wereldoorlog).

Het libertaire socialisme is vandaag de dag actueler dan ooit. Wie de verwoestende triomftocht over mens en natuur van het neo-liberalisme door de wereld waarneemt, kan niet anders dan verlangen naar een betere maatschappij. Ook in het Westen wordt het kapitalisme weer voelbaar voor veel mensen.

Een overgang naar het socialisme kan niet anders dan op een revolutionaire manier: nooit zullen de machthebbers vrijwillig afstand doen van hun privileges. Dit wil niet zeggen dat zo'n revolutie gewelddadig hoeft te verlopen. De ineenstorting van het Oosteuropese staatskapitalisme toont aan dat dit niet noodzakelijk is.

Helaas hebben deze 'fluwelen' revoluties niet geleid tot een libertair socialisme. Teveel bewegingen en individuen staren zich blind op het bestaande: alsof het kapitalisme en de staat eeuwige gegevenheden zijn die niet meer veranderd kunnen worden door menselijk ingrijpen. Een keuze voor een radicale maatschappijverandering is voor hen 'utopisch'. Maar alles wat nog niet gerealiseerd is, is nog 'utopisch'. Dit wil toch niet zeggen dat het streven naar een rechtvaardige, vrije en humane maatschappij overbodig is geworden? De utopie geeft nu juist zin aan dit streven.

Het isolement van de Sowjet-Unie voorzag de bolsjewieken van een voorwendsel om de revolutie in eigen land te onderdrukken. Internationale solidariteit is ook in dit tijdperk van 'globalisering' een vereiste om succes te kunnen boeken tegen het monster van het kapitalisme en de staat.

Noten

(1) Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*; Rode Emma, Amsterdam 1990, p. 102/103.
(2) Meindert Fennema, *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie*; Het Spinhuis, Amsterdam 1995, p. 214.
(3) Siebe Thissen, 'Economie of de kolonisering van het dagelijks leven'; in: *De AS* nr. 106, voorjaar 1996.
(4) Hakim Bey, *TAZ*; Ravijn, Amsterdam 1994, p. 10. In het Engels klinkt het zo: *"The slogan 'Revolution!' has mutated from tocsin to toxin, a malign pseudo-Gnostic fatetrap, a nightmare where no matter how we struggle we never escape that evil Aeon, that incubus the State, one State after another, every 'heaven' ruled by yet one more evil angel"* (*TAZ*; Autonomedia, Brooklyn 1991, p. 99).
(5) Ferdinand Domela Nieuwenhuis in: 'De Vrije Socialist', 11 augustus 1917; geciteerd in: Jan Meyers, *Domela. Een hemel op aarde*; De Arbeiderspers, Amsterdam 1993, p. 363.
(6) Voor een uitgebreid relaas van deze periode zie: Maurice Brinton, *De bolsjewieken en het arbeiderszelfbestuur*; De Vlam, Amsterdam 1982.
(7) Voor de Rode Terreur zie: Jacques Baynac, *La terreur sous Lénine*; Le sagittaire, Paris 1975. - G.P.M. Maximoff, *The guillotine at work*; Cienfuegos, Over-the-Water 1979 (1940). - Marc Janssen, *Een showproces onder Lenin. Het voorspel van de grote terreur*; De Haan, Haarlem 1980.
(8) Voor de geschiedenis van de Machno-beweging zie: Voline, *The unknown revolution*; Black Rose, Montréal 1975 (1947). - Pjotr Arshinov, *Geschiedenis van de Machnobeweging*; Zwarte Bibliotheek, Haarlem 1983. - Yves Ternon, *Makhno, la révolte anarchiste*; Complexe, Brussel 1981.
(9) Voor Kronstadt zie: Alexander Berkman, *De opstand van Kronstadt*; Zwarte Bibliotheek, Haarlem 1982. - Stepan M. Petrisjenko, *Kroonstad 1921. De 'derde' revolutie*; Het Wereldvenster, Bussum 1982.
(10) Zie noot 6, p. 1.

Aanvullende bibliografie

Paul Avrich, *The Anarchists in the Russian Revolution*; Thames & Hudson, London 1973.
Alexander Berkman, *The Bolshevik Myth*; Pluto, London 1989 (1925).
E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923*; Penguin, Harmondsworth 1969.
Luigi Fabbri, *Dictature et Révolution*; Le Monde Libertaire, Paris 1986.
Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie;* Rode Emma, Amsterdam 1994.

Vijf jaar na de Sowjet-Unie: nieuwe Russen zonder oriëntatie

Bas van der Plas

Nu ruim vijf jaar geleden, op 25 december 1991, trad Mikhail Gorbatsjov af als president van de Sowjet-Unie. Op datzelfde moment kwam er een einde aan de in 1917 ontstane voortzetting van het Groot-Russisch Imperium: de Unie van Socialistische Sowjetrepublieken.
Ruim zeventig jaar had de almachtige Staat het leven van de Sowjetburgers beheerst en ingelijfd in de rangen van 'bouwers aan een socialistische heilstaat', wat gepaard ging met een tomeloze bureaucratie en ongekende repressie. De ineenstorting van de Sowjet-Unie leidde dan ook bij veel Sowjetburgers tot grote verwarring en een vacuüm in de machtsverhoudingen. Sommigen wisten van deze verwarring gebruik te maken door in de chaos die ontstond na het wegvallen van de almachtige staat zich datgene toe te eigenen waarmee zij een nieuwe machtspositie konden veroveren en zich wentelen in onvoorstelbare rijkdom en luxe. Maar voor het overgrote deel van de bevolking betekende het wegvallen van de Sowjet-Unie het inruilen van bepaalde, zij het beperkte en ondemocratische, zekerheden voor datgene waarvan zij op school geleerd hadden dat het Verelendung heette.

verdeeldheid

Op de puinhopen van de Sowjet-Unie diende zich een nieuwe lichting politieke leiders aan, variërend van pro-westerse democraten tot extreemnationalistische xenofoben, die ieder vanuit hun eigen denkbeelden streefden naar een nieuw Rusland. Tot het uiteenvallen van de Sowjet-Unie was er één gemeenschappelijk doel, namelijk het ten val brengen van wat zij 'de communistische maffia' noemden die tot dan het land regeerde. Maar al snel werd duidelijk dat er wel overeenstemming bestond over waar men tégen was, maar toen het ging over wat ervoor in de plaats moest komen was de verdeeldheid enorm. Al gauw dienden zich de nieuwe scheidslijnen in de Russische samenleving aan. Aan de ene kant stonden de liberalen, democraten en voormalige dissidenten. Zij vormden de prowesterse stroming in het Russische identiteitsdebat. De andere kant werd gevormd door een breed scala van groeperingen met uitgangspunten als het behoud van de Sowjet-Unie, herstel van het Groot-Russisch Imperium of een combinatie daarvan, gevormd door ideologische communisten,

nationalisten of rechts-extremisten. Daar tussenin manoeuvreert dan nog een politiek blok dat als 'centristen' kan worden aangeduid.

triomf van de chaos

Vijf jaar later zijn deze verhoudingen er niet duidelijker op geworden. Prominente democraten van het eerste uur zijn weliswaar van het toneel verdwenen, maar zij die gebleven zijn kunnen niet langer democraten worden genoemd en de scheidslijnen tussen nationalisten, communisten en democraten zijn dan ook vervaagd.

Toen in de tachtiger jaren een beweging op gang kwam gericht op een nieuwe koers voor de Sowjet-Unie, nam vooral de Leningradse intelligentsia een uitgesproken positie in. Leningradse historici spraken over de glorieuze slavische cultuur van de middeleeuwen of proclameerden het einde van de barbaarse Sowjetoverheersing. Scenario's die toen bedacht werden, bleken in theorie in geen enkele verhouding te staan tot de praktijk. De verwachte overwinning van democratische krachten werd een triomf van de chaos, waarin niets meer zeker was en die een gigantisch depolitiserend effect op de voormalige Sowjetburgers had. In de chaos die volgde op het ineenstorten van de Sowjet-Unie en het oppermachtige staatsapparaat ontstond de 'bespredel', een 'alles-moet-kunnen'-mentaliteit als reactie op het wegvallen van de staatscontrole op alles en iedereen. Het wegvallen van de staatscontrole (lees: staatsrepressie) zorgde voor een explosie van geweld, zowel in criminele zin als in de huishoudens. Beelden van slachtoffers van bende-oorlogen vulden de media, evenals beelden van door partners mishandelde vrouwen. Op het criminele geweld werd door de Russische regering gereageerd met racistische maatregelen tegen centraal-Aziaten en Kaukasiërs, die slechts een marginaal aandeel in het geweld hadden. Pas veel later werd een zwakke poging gedaan iets aan het 'huishoudelijk geweld' te doen door de initiëring van een nieuwe anti-alcoholcampagne.

'nieuwe Russen'

Veel van de hervormers van het eerste uur hadden in 1991 geen duidelijk beeld voor ogen hoe de toekomst van de Sowjet-Unie er uit zou moeten zien. Het enige dat zij wilden, was de afschaffing van de staatsrepressie en het einde van het communisme. Zonder enige democratische ervaring veronderstelden zij dat het Sowjetsysteem zich vrijwel automatisch zou kunnen transformeren in een opener, democratischer samenleving. In potentie zou Rusland kunnen wedijveren met de grootste machten van het geïdealiseerde 'vrije Westen', rijk als het land is aan onontbeerlijke grondstoffen en energiebronnen. Maar al snel werd duidelijk dat de financieel-industriële elite, vaak de rechtstreekse erfgenamen van de oude communisti-

sche nomenclatura, de sleutelsectoren van de economie al stevig in handen had. Deze elite van bankiers en industriëlen wordt nu door de hervormers als belangrijkste obstakel gezien op de weg van Russische economische ontplooiing. Deze elite, de 'nieuwe Russen' genoemd, is ook tot vijandsbeeld van de andere zijde van het politieke spectrum, communisten en nationalisten (de zogenaamde 'roodbruine coalitie'), verklaard. De roodbruine coalitie ziet in de opkomst van de 'nieuwe Russen' evenwel de overduidelijke signalen van een internationale samenzwering van joden en vrijmetselaars.

economische hervormingen

Nog onder Gorbatsjov werd in 1990 een plan gepresenteerd om in 500 dagen de Russische economie te hervormen van een centraal geleide staatseconomie naar een meer open markteconomie. Na een eerste enthousiasme werd het plan kort daarna door Gorbatsjov weer verworpen. Zijn besluiteloosheid leverde een belangrijke bijdrage aan het uiteenvallen van de Sowjet-Unie. Architecten van het 500-dagenplan waren de economen Grigori Yavlinskij en Stanislav Sjatalin. In een interview met de krant *Nezavisimaja Gazeta* in 1996 verklaarde Yavlinskij dat *"de hervormingen van de Russische economie slechts plaatsvonden tussen januari en mei 1992. Alles wat daarna gebeurde waren quasi-hervormingen. Jeltsin ontbreekt het aan een visie. Hij veronderstelt dat westerse economische modellen kunnen worden toegepast in Rusland. Dat is een fout, omdat de westerse modellen er ten onrechte vanuit gaan dat de Russische economie in het slop was geraakt door de centrale planning."* Volgens Yavlinskij zou de hele economie door vergaande hervormingen opnieuw opgebouwd moeten worden. *"Dat is niet gebeurd, met als resultaat de ene economische crisis na de andere, terwijl het monopoliesysteem grotendeels in stand is gebleven."* Volgens Yavlinskij is de nieuwe oligarchie van de financieel-industriële elite, met als enige ideologie het vergaren van zoveel mogelijk geld en macht, even schadelijk voor Rusland als de communisten dat waren. *"Rusland heeft meer concurrentie nodig. In de politiek, in de media, in de economie, op alle gebied. Nu bestaat er in Rusland slechts een sterk gemonopoliseerde, deels criminele staat."*

Yavlinskij, leider van de Yabloko-fractie in het Russische parlement, neemt met zijn standpunten evenwel een minderheidspositie in binnen de Russische politieke verhoudingen. Behalve Yavlinskij's mening bestaat er een breed scala van visies op de toekomstige ontwikkeling van Rusland, zonder dat er voor enige visie een meerderheid te vinden is.

polarisatie

We kunnen in het huidige Rusland spreken van een hopeloos gepolariseerde maatschappij. De diverse politieke actoren ontbreekt het aan een

sociale basis en een duidelijke visie op de toekomstige ontwikkeling van Rusland. Er is op een aantal punten sprake van concensus, bijvoorbeeld inzake een oplossing voor het conflict in Tsjetsjenië of de roep om optreden tegen de groeiende georganiseerde misdaad, maar het zijn juist de enorme verschillen die destabiliserend en stagnerend werken. Die verschillen zijn geen statische fenomenen, maar telkens aan verandering onderhevig al naar gelang de politieke situatie. Tussen de drie kampen die men in het Russische politieke spectrum kan onderscheiden - liberalen, centristen en russofielen - vindt dan ook een voortdurende wisselwerking plaats die ook binnen de actoren voor veranderingen en meningsverschillen zorgt.

president

Boven de polarisatie van de diverse kampen in het Russische politieke spectrum staat de rol van de president. Sinds de invoering van de nieuwe Russische grondwet in december 1993 kan gesproken worden van een presidentiële autocratie, waarin de rol van het parlement zeer gering is. Een voorbeeld is de moeite die het parlement heeft om een afzettingsprocedure tegen Jeltsin te beginnen. Daarover is in de grondwet niets geregeld. Maar tegenover een meerderheid in het parlement staat de grondwettelijke bevoegdheid van de minister-president het parlement te ontbinden op het moment dat er een regeringsvijandig besluit genomen wordt.

De instelling van het ambt van president is een nieuw verschijnsel in de Russische geschiedenis. Maar een autocratische traditie is een rode lijn in de historie. De autocratische leiding van de Russische staat diende als basis voor de absolute monarchie in de tsarentijd en overleefde de Oktoberrevolutie van 1917. De politieke leuze 'alle macht aan de sowjets' diende als legalisering voor de alleenheerschappij van de communistische partij. De autocratische traditie werd achtereenvolgens belichaamd door Lenin, Stalin, Chroesjtsjov, Brezjnjev en anderen, met het gemeenschappelijke kenmerk dat zij de leiders van de communistische partij waren, een organisatie die functioneerde als de partij van de compromisloze alleenheerschappij.

Het instellen van het ambt van president van de Sowjet-Unie (Gorbatsjov was de eerste en tevens de laatste) en later van de Russische Federatie is het gevolg van constitutionele ontwikkelingen in de periode die aan de perestrojka vooraf gingen, na discussies over de grote hoeveelheid macht die was geconcentreerd in handen van de voorzitter van de Opperste Sowjet. Uiteindelijk werd het ambt ingevoerd in maart 1990 op het buitengewone derde congres van volksafgevaardigden van de Sowjet-Unie. In de Russische Federatie vond een soortgelijke ontwikkeling plaats, waar Boris Jeltsin tot eerste president gekozen werd.

demoralisatie

De razendsnelle veranderingen in Rusland hebben een groot demoraliserend effect op de Russische samenleving. In een zeer kort tijdsbestek vinden er grote veranderingen in het sociale leven plaats die voor velen niet te bevatten zijn. Een soortgelijke ontwikkeling zien we in een aantal voormalige oostblokstaten in Europa. Sterk stijgende misdaadcijfers, de opkomst van extreem-rechtse organisaties, een voedingsbodem voor tal van secten, politieke apathie en desocialisering van de samenleving en de eigen directe omgeving. Er is een nostalgisch verlangen naar de 'oude tijden', de zekerheid van het bestaan onder het communisme ondanks alle tekortkomingen en de repressie. Want de nieuwe normen en waarden zijn vreemd en onduidelijk. Wat betekent democratie voor de gemiddelde Rus? Waarom worden al maanden de lonen niet uitbetaald en stijgen de prijzen voor eerste levensbehoeften bijna wekelijks met zoveel procenten? Talloos zijn de vragen, maar schaars de antwoorden. Een ieder ondervindt in het dagelijks leven de enorme veranderingen die plaatsvinden. De werkloosheid groeit, er is geen garantie voor bestaanszekerheid, het eens zo bloeiende culturele leven is nog slechts voorbehouden aan een kleine elite, steeds meer zaken worden onbetaalbaar, het aantal drugsgebruikers en prostituées stijgt, evenals het aantal zelfmoorden en daklozen.

nieuwe republieken

Talloos zijn de problemen waarvoor het huidige Rusland staat. In het bovenstaande werden er slechts enkele aangestipt. Een uitputtende opsomming van de problematiek zou vele pagina's vergen. In het kielzog van de Russische problemen zien we ook de problematiek in de nieuwe republieken, ontstaan als gevolg van de revolutie van 1917 en het uiteenvallen van de Sowjet-Unie: een al jaren woedende bloedige burgeroorlog in Tadjikistan; de niet opgeloste problemen rond Nagorno-Karabach; een hernieuwde Russische invloed op de Kaukasus die via marionettenregeringen een harde repressie toepast en de mensenrechten voortdurend op grove wijze schendt; problemen met de Russische enclave op het Krim-schiereiland en de verdeling van de Zwarte Zeevloot; en de enorme ecologische catastrofen in Kazachstan en Oezbekistan. Het zijn problemen waaraan voorlopig geen einde lijkt te komen, maar die zich integendeel alleen maar uitbreiden. Met het uiteenvallen van de Sowjet-Unie is het deksel van de doos van Pandora, die slechts door stalinistische repressie op zijn plaats gehouden werd. Voorlopig hebben de nieuwe staten van de voormalige Sowjet-Unie nog geen plaatsbepaling in de nieuwe wereldorde. Oezbekistan maakt een grote economische groei door dankzij investeringen vanuit Oost-Azië, Europa en de Verenigde Staten. Maar in dat land is de arbeidsrust dan ook gegarandeerd middels hevige repressie en regeert president

Karimov volgens stalinistisch model. In de Russische Federatie is die arbeidsrust er nog lang niet, getuige de vele stakingen en demonstraties. Investeerders nemen dan ook een afwachtende houding aan, zeer tot hun spijt, omdat de voormalige Sowjet-Unie tot de nieuwe lichting landen met goedkope arbeidskrachten behoort.

verkiezingen

De in december 1995 gehouden Russische parlementsverkiezingen hebben, geheel conform de voorspellingen, een grote overwinning te zien gegeven voor de Communistische Partij van Gennadi Zjuganov. Daarmee hebben de opiniepeilers zich gerevancheerd voor de blunders van twee jaar daarvoor.

Tijdens de parlementsverkiezingen van december 1993 werd door opiniepeilers de foute voorspelling gedaan dat Jegor Gajdar's *Ruslands Keuze* als overwinnaar uit de bus zou komen, terwijl het succes van Vladimir Zjirinovski's *Liberaal-Democratische Partij* volkomen onverwacht kwam. In 1995 kwam Zjirinovski op de tweede plaats, gevolgd door *Ons Huis Rusland* van premier Viktor Tsjernomyrdin. De laatste partij die bij de verkiezingen in het parlement, de Staatsdoema, werd vertegenwoordigd was Grigori Yavlinskij's *Yabloko*. Gajdar's partij en andere hervormingsgezinde groeperingen haalden geen van alle de kiesdrempel.

Wanneer men de communisten en liberaal-democraten als de radicale opponenten van de huidige regering beschouwt en Yabloko als een gematigde oppositie, dan zou het hele anti-regeringsblok over 250 van de 450 Doemazetels beschikken, tegenover premier Tsjernomyrdin slechts 54. Alleen de partij van Zjuganov beschikt al over bijna 160 zetels. In deze situatie kan de regering alleen maar hopen dat het de communisten en liberaal-democraten niet lukt een coalitie te vormen en dat Yabloko in een aantal stemmingen achter de premier staat. Alleen langs deze verdeling in het parlement kan de regeringspolitiek op succes rekenen. Het ziet er echter naar uit dat een tijdperk van correcties op de hervormingen gaat aanbreken.

fundamenten

Boris Jeltsin zelf legde de fundamenten voor deze correcties. In 1993, na de gewelddadige ontbinding van het Russisch parlement, decreteerde hij dat het nieuw te kiezen parlement slechts twee jaar zou bestaan. Op dat moment vreesde hij dat het nieuwe parlement niet veel beter dan zijn voorganger zou zijn. De nieuwe Doema, onder voorzitterschap van de gematigde Ivan Rybkin, bleek echter geen bedreiging voor Jeltsin, evenmin als de Federatieraad - de Russische Eerste Kamer - geleid door de vurige Jeltsinaanhanger Vladimir Sjumeiko. Beide Kamers pasten uitstekend in het door Jeltsin's adviseurs uitgedachte plan: zij imiteerden een democratie,

terwijl de werkelijke macht bij de president lag. Toen het unieke van de situatie tot Jeltsin doordrong, deed hij verschillende pogingen de publieke opinie op uitstel van de verkiezingen voor te bereiden. Het publiek reageerde evenwel negatief. Twee dagen voor de verkiezingen vroeg Jeltsin in een televisietoespraak de Russen wanhopig vooral niet op de communisten te stemmen. Hij noemde hun mogelijke overwinning een voorbode van de onvermijdelijke burgeroorlog in Rusland. De verkiezingsresultaten van 17 december 1995 lieten echter Jeltsin's onvermogen met de bevolking te communiceren duidelijk zien.

De oorzaak van het verkiezingsresultaat ligt in Jeltsin's hunkering naar macht en zijn wantrouwen jegens de vertegenwoordigende tak van die macht. Ook verwachtte hij dat economische hervormingen enige welvaart voor de bevolking zouden brengen, om daarmee de sociale basis van de 'roodbruine coalitie' te ondermijnen. Het lukte de Russische president echter niet tot radicale landhervormingen te komen, die het land in koopwaar zouden veranderen. In de Russische mentaliteit vertegenwoordigt landbezit nog steeds een waarde en geen economische categorie.

Tijdens Jeltsin's presidentschap leven meer dan vijftig miljoen Russen, eenderde van de bevolking, onder de armoedegrens, met een maandinkomen van tussen de 20 en 30 dollar. De gemiddelde levensverwachting daalde in de jaren 90 van 68 jaar (tijdens Brezjnjev) naar 58,8 jaar, waarmee Rusland op één lijn kwam met landen als Mozambique, Jemen en Ethiopië.

falende hervormingen

Verscheidene buitenlandse adviseurs, zoals Jeffrey Sachs van de Harvard Universiteit en de Zweedse econoom Anders Aslund, stonden Jeltsin terzijde. Ondanks hun goede bedoelingen vergaten zij dat wiskundige berekeningen van macro-economische wonderen de grillen van de Russische ziel en de uitgestrektheid van de Russische vlakten niet meerekenen. Radicale economische hervormingen hadden succes in kleinere landen van Midden- en Oost-Europa, waar de mate van corruptie van staatsbureaucraten en de vervreemding van de bevolking van de regering nog niet het Russische niveau hadden bereikt. Het economisch programma van 'shocktherapie' zoals in Rusland werd toegepast, vormde praktisch een garantie voor de verkiezingsresultaten van 17 december. De communisten hoefden geen cent uit te geven voor verkiezingspropaganda op de televisie.

De falende hervormingen verzwakten het rationele element van het electoraat en de invloed van politici als Gajdar op de bevolking nam sterk af. Hun plaats wordt nu ingenomen door instinctieve politici als Zjuganov, Zjirinovski en Aleksandr Lebed, die appelleren aan de wil, de hartstocht en de lagere instincten van overleving in plaats van aan rede en wet.

mythen

Over de 'nieuwe communisten' bestaan verschillende mythen:

- In de eerste plaats zijn de moderne communisten sociaaldemocraten. Hoewel zij wellicht niet binnen het Duitse of Zweedse model passen, dan toch minstens wel in dat van de andere Oosteuropese landen waar linkse krachten al eerder aan de macht kwamen;
- Ten tweede is het proces van economische hervormingen in Rusland, en met name in het bankwezen, zo ver gevorderd dat het praktisch onmogelijk is deze terug te draaien zonder bloedvergieten, hetgeen de communisten niet zullen durven doen;
- Ten derde, zoals verklaard door voormalig Gorbatsjov-adviseur Aleksandr Tsipko, zijn het niet de communisten die in Rusland aan de macht kwamen. Het gaat om *gosudarstvenniki* (staatslieden), pragmatische leiders die de morele waarden van de bevolking begrijpen. Deze waarden zijn door Jeltsin aangetast, die het slavische hart van de Sowjet-Unie vernietigde. Volgens Tsipko heeft Zjuganov *"de overgang van het marxisme-leninisme naar het gewone Russische ontdekt. Het is een weg naar een patriottistische ideologie, niet van een imperiale macht, maar van een grootmacht"*.

Ten eerste moet men benadrukken dat de communisten in Rusland geen links-liberale politici van het Europese model zijn die individuele waarden, wet en Grondwet respecteren. Tijdens zijn eerste persconferentie na de verkiezingen beklemtoonde Zjuganov zijn ontevredenheid met de bestaande Russische grondwet. Het verschil tussen de communisten in Oost-Europa en degenen die in Rusland aan de macht kwamen is bijna hetzelfde als dat tussen mensjewieken en bolsjewieken. Wat de bolsjewieken met de mensjewieken, en de bevolking, deden is bekend. De Communistische Partij zou van deze reputatie af kunnen komen wanneer zij openlijk het bolsjewisme, in theorie en praktijk, zou veroordelen. Tot dusver hebben zij dit niet gedaan hebben en Lenin blijft een ikoon voor hen.

Ten tweede is het veranderen van de koers van de economische hervormingen in Rusland niet zo moeilijk als wordt voorgesteld. Na vier jaar hervormingen is er nog steeds geen middenklasse van eigenaren ontstaan die over de mogelijkheden beschikt hun eigendommen te beschermen. Er bestaan daarentegen enkele honderden 'nieuwe Russen', wier namen regelmatig in de kolommen van de krant *Kommersant* worden gepubliceerd. Wat nodig is, zijn een aantal verordeningen en showprocessen tegen 'bloedzuigers' en de publieke steun voor dergelijke acties is gegarandeerd.

Ten derde zijn de Russische versies van communisme en moraal elkaars tegenpolen. De communistische ideologie rekent datgene tot de moraal dat overeenkomt met de huidige richtlijnen van de partij. Daarom zal de renationalisatie van eigendom, waar de 'nieuwe' communisten van

Rusland op staan, tot 'moraal' worden verklaard. In dit opzicht zijn zij w. re pragmatici, maar het is pragmatisme van het exclusieve, eenzijdig soort zonder pluralisme, tolerantie en dialoog. Zo'n pragmatisme plaveit de weg voor een zeker type dictatuur. Het benadrukken van patriottisme van een grootmacht, in plaats van een imperiale macht, is slechts een verbale vermomming van de traditionele ijver voor hegemonie die normaliter met deze ideologie wordt geassocieerd.

keuzen

De opkomst van 'instinctieve', in plaats van charismatische leiders stelt Rusland voor de keuze tussen corrupte stabiliteit (Jeltsin/Tsjernomyrdin), gematigde hervormingen (Yavlinskij en de resterende democraten) of instinctieve demagogie (Zjuganov, Zjirinovski, Lebed). 'Corrupte stabiliteit' gaf de Communistische Partij ten tijde van de Sowjet-Unie een geweldige materiële rijkdom, maar de huidige Communistische Partij van de Russische Federatie miste de massale aanhang die nodig was om een succesvolle rol te spelen in de presidentsverkiezingen. Deze aanhang had bijvoorbeeld gewonnen kunnen worden door het compenseren van de verloren spaargelden tijdens de hervormingen van Gajdar en een verhoging van de pensioenen, lonen en sociale voorzieningen. Maar de Communistische Partij van de Russische Federatie heeft noch het geld, noch de wil om dit te doen.

belangrijkste gebeurtenis

Het gevolg van de uitslag van de parlementsverkiezingen van 1995 was een turbulente periode tot aan de presidentsverkiezingen. In december 1995 werd er nog vanuit gegaan dat Zjuganov ook tot president gekozen zou worden, want Jeltsin beschikte over minder populariteit dan ooit. Maar Jeltsin's herverkiezing kan uiteindelijk worden beschouwd als de belangrijkste politieke gebeurtenis van 1996. In januari 1996 waren er maar weinig opinie-onderzoeken die Jeltsin meer dan 10% kans gaven. Sommigen van zijn naaste adviseurs raadden hem zelfs aan de verkiezingen uit te stellen. Maar dit zou een schending van de Grondwet hebben betekend en wellicht zorgen voor massaprotesten. In de eerste ronde van de verkiezingen was het nog een nek-aan-nek race tussen Jeltsin en Zjuganov. Jeltsin haalde 35%, Zjuganov 32% van de stemmen. Maar in de beslissende tweede ronde kwam Jeltsin royaal op 54% tegen 40% voor zijn tegenstander.

Er volgde als reactie op de verkiezingen geen rode revanche, er waren geen opstanden, geen demonstraties, geen proteststakingen. Maar Jeltsin's overwinning was geen overwinning van de democratie, zoals door sommige westerse commentatoren gezegd werd. De eenzijdige belichting van Jeltsin door de media, het gesjoemel met grote sommen geld om Jeltsin's

campagne te financieren en de weigering om te erkennen dat Jeltsin een hartkwaal had waren nou niet bepaald uitingen van een eerlijke verkiezingsoverwinning. Maar de Russische kiezers kozen niet enthousiast voor Jeltsin, net zo min als zij kozen voor een terugkeer van het communisme. Het feit dat de communisten hun nederlaag accepteerden, was ook een belangrijk gevolg van de presidentsverkiezingen.

toekomstvisie

Nu, ruim vijf jaar na het uiteenvallen van de Sowjet-Unie, lijkt het moeilijker dan ooit met scenario's te komen over de verdere afwikkeling van de Sowjeterfenis en de opbouw van een nieuwe toekomst. Zelfs op de kortere termijn is het praktisch onmogelijk met een visie te komen, die ook nog eens samenhangt met zoiets banaals als de gezondheid van de president. Veel zal afhangen van de verdere economische ontwikkelingen en de positie op internationaal niveau. Wat de economie betreft zijn er juichkreten te horen over de beteugeling van de inflatie, maar tegelijkertijd is er nog steeds een daling van het bruto nationaal produkt. Op internatonaal niveau is er het hete hangijzer van uitbreiding van de NAVO en de Russische houding ten opzichte van de overige lidstaten van het Gemenebest van Onafhankelijke Staten. Ten aanzien hiervan spelen de verdere ontwikkelingen binnen het Russische leger een belangrijke rol.

Toch zijn in potentie de mogelijkheden van de Russische Federatie groot. Grondstoffen en energiebronnen zijn in belangrijke mate aanwezig; waar het om gaat is wie deze beheert en welke zeggenschap de bevolking zal hebben over dit beheer. Een democratiseringsproces zal de belangstelling voor de politiek vanuit de bevolking nieuw leven in moeten blazen om uiteindelijk die beslissingen te nemen die essentieel zijn voor de verdere ontwikkelingen binnen de Russische Federatie en ook nog eens op een behoorlijk draagvlak kunnen rekenen.

scenario's

Tot slot enkele scenario's die voort zouden kunnen vloeien uit de huidige situatie:

① *Een kolonie van het westen.* Wanneer de Russische Federatie niet op eigen kracht uit de huidige impasse kan komen, maar wel orde zal kunnen garanderen - bijvoorbeeld middels de opbouw van een nieuw repressief systeem à la de KGB - dan zullen westerse bedrijven hun arbeidsintensieve produktie hier vestigen in hun voortdurende streven naar zo laag mogelijke lonen. Middels investeringen zullen zij ook invloed krijgen op de Russische grondstoffen en energiebronnen. Door de vestiging van arbeidsintensieve produktielijnen zal er voldoende werkgelegenheid zijn, die tevens een afzetmarkt garandeert voor westerse produkten.

② *Een eigen blok binnen de nieuwe wereldorde.* De Russische Federatie vormt, als spil van het Gemenebest van Onafhankelijke Staten, een nieuw economisch en militair blok op het grondgebied van de voormalige Sowjet-Unie, exclusief de Baltische staten. Daarmee is het gedaan met het onafhankelijkheidsstreven van de voormalige Sowjetrepublieken, die deels door militaire repressie vanuit Moskou, deels door marionettenregeringen bijeengehouden zullen worden in een nieuwe variant op de Sowjet-Unie. Grote problemen zullen kunnen ontstaan in de Kaukasus en Centraal-Azië, waar de Turkse, respectievelijk Iraanse, invloed zich steeds meer doet gelden. Regionale conflicten tussen Rusland en het GOS enerzijds en Turkije of Iran anderzijds zijn dan ook niet uit te sluiten in de strijd om de invloed in de regio's.

③ *Een verdere afbrokkeling van Rusland.* Meer regio's, met name in Siberië en de noordelijke Kaukasus, zullen zich afscheiden van Moskou. Er zal een lappendeken ontstaan van onafhankelijke en semi-onafhankelijke staatjes met ieder hun eigen economische politiek en, afhankelijk van de beschikbare grondstoffen en energiebronnen, zich kunnen wentelen in grote rijkdom of enorme armoede. Een verdergaande militarisering zal het gevolg zijn, waarbij Moskou uiteindelijk gedwongen kan worden op regionaal niveau beperkte nucleaire oorlogen te voeren. De chaos zal tot in lengte van jaren gegarandeerd zijn.

④ *Het socialistisch scenario.* Vanaf het midden van de jaren twintig beschikt Rusland, door een versneld proces van industrialisatie, over een groot potentieel arbeiders. Voor hen is ook in de nieuwe verhoudingen de loonarbeid onontbeerlijk. Tegelijk is er een grote verpaupering van de arbeidersklasse en tekent zich een verscherping in de verhoudingen tussen bezittende en niet-bezittende klasse steeds duidelijker af. Een opleving van de klassenstrijd zou het gevolg kunnen zijn, wanneer dit is gekoppeld aan een werkelijk klassebewustzijn en het socialistisch alternatief, niet te verwarren met het sowjetcommunistische verleden, dichterbij komt. Daartoe zou de arbeidersklasse haar eigen leiding en oriëntatie moeten kiezen die niet besmet is door het marxisme-leninisme van het recente verleden. Ook voor de vrouwenbeweging is er een belangrijke rol weggelegd binnen het socialistische scenario, omdat er strijd voor gelijke rechten gevoerd moet worden, zowel binnen de man-vrouwverhoudingen als de klassenverhoudingen.

ВЕДО СОЮЗ
ВСТРЕТИМ
ГОДОВЩИНУ
КОСТР=
РОСТА.

Een economie van de vrijheid

Wadim Damier

De ondergang van het Sowjet-rijk aan het einde van de jaren tachtig leidde tot een propagandaoffensief ten gunste van de vrije markt. Deze zou de beste garantie vormen voor een groeiende welvaart en een bescherming van individuele vrijheden. Er worden echter ook andere wegen verkend, onder andere door Wadim Damier (geb. 1959), die wel wordt beschouwd als een ideoloog van het hedendaagse Russische anarchisme.
Damier werkt sinds 1981 aan het Instituut voor Algemene Geschiedenis in Moskou, publiceert in het eco-anarchistische tijdschrift *Tretji Poet* (Derde Weg) en is actief in de milieubeweging en diverse anarchistische organisaties. In 1989 publiceerde hij een *Ecosocialistisch Manifest*, waarin hij de markteconomie scherp bekritiseerde en pleitte voor gemeentelijk zelfbestuur en planning van onderop. Daarover handelt ook zijn nu volgende bijdrage, een vrijwel letterlijke weergave van een artikel dat in 1995 verscheen in het tijdschrift *De AS.**

De geschiedenis van de ineenstorting van de staatskapitalistische dictaturen in Oost-Europa en de voormalige Sowjet-Unie heeft aangetoond dat alle pogingen om het ideaal van een rechtvaardige samenleving te laten samengaan met een staat en met goederen- en geldverhoudingen (dus met een markt) onontkoombaar tot mislukken gedoemd zijn. Het communistisch anarchisme heeft de marxistische utopieën altijd dit einde voorspeld; het anarchistisch communisme is niet in het minst gediscrediteerd door de ervaringen met sociaaldemocratie en met partij- en staats'communisme' en er is geen enkele noodzaak het 'aan te vullen' met ontleningen aan doctrines die volledig gefaald hebben.

Het idee 'marktsocialisme' is zo'n ontlening. Het is ontstaan in de hoofden van sociaaldemocratische theoretici en toegepast door partijcommunistische hervormers in Oost-Europa en de USSR. Het heeft de regimes

---

* De AS nr. 111 was geheel gewijd aan 'voorheen Sowjet-Unie', grotendeels verzorgd door redacteur Bas Moreel die verslag doet van discussies binnen de verschillende anarchistische organisaties. Behalve bovenstaand artikel zijn bijdragen opgenomen over de positie van de vakbonden, de macht van extreem-rechts, de situatie in Litauen en de Oekraine en over 'sleutelfiguren' binnen het Russische anarchisme. Het nummer is verkrijgbaar voor ƒ3,50 via De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

daar echter niet kunnen redden en de economische catastrofe is er alleen door versneld. Niettemin hebben veel linksen - ook anarchisten - de gedachte van een samengaan van socialisme en markt opgepakt als alternatief voor gecentraliseerde bureaucratische 'planning'.

De pogingen van anti-autoritaire socialisten en anarchisten om een rechtvaardige maatschappijstructuur te verbinden met marktverhoudingen zijn echter steeds mislukt. Er kwam hetzij een soort 'collectief kapitalisme' (zoals in enkele gecollectiviseerde bedrijven tijdens de Spaanse revolutie die geld en loondienst handhaafden en voor eigen rekening en risico bleven werken) hetzij beperking van het zelfbestuur en uitbreiding van de bevoegdheden van de managers (om op de markt sneller, slagvaardiger en effectiever te kunnen beslissen, zoals in de kibboetzim gebeurde).

Marktverhoudingen, ook de meest 'vrije', kunnen nooit samengaan met solidariteit en moraal en ook niet met die veelbegeerde vrijheid zelf. De Franse filosoof en ecoloog André Gorz heeft in zijn boek *Critique de la raison économique* aangetoond dat zowel onder een centralistisch-bureaucratisch als onder een marktsysteem de wil van de mens geketend is en de mens geen greep heeft op zijn eigen activiteiten en op het leven van de gemeenschap als geheel. Als de mensen onderworpen zijn aan onpersoonlijke, niet van hen afhankelijke, oncontroleerbare marktwetten, beantwoorden de resultaten van de niet in overleg verrichte activiteit niet aan hun wil en verlangens. Het zijn toevallige resultaten, zoals in de thermodynamica. Vrijheid echter betekent het eigen leven bewust te kunnen besturen (zelfbestuur).

De socioloog Erich Fromm heeft in zijn *Haben oder sein* een schitterende analyse gegeven van het zogenaamde 'marktkarakter'. Hij liet zien hoe marktverhoudingen de menselijke persoonlijkheid uiteentrekken en misvormen: zij wordt een koop- en verkoopobject, een stuk koopwaar dat probeert zich zo gunstig mogelijk te verkopen en in zichzelf slechts 'verkoopbare' eigenschappen ontwikkelt. Alle tussenmenselijke relaties worden onderworpen aan het egoïstische, utilitaristische profijtbeginsel, elke activiteit wordt een prostituering, onderlinge hulp en solidariteit verdwijnen en maken plaats voor een oorlog 'van allen tegen allen', tussen verbitterde, elkaar benijdende individuen.

Marktverhoudingen mogen in een echt vrije en solidaire samenleving niet vóórkomen: die samenleving gaat daar onvermijdelijk aan kapot.

Sommigen stellen voor het 'socialistische' marktmodel alleen te behouden voor de 'overgangs'periode naar het anarcho-communisme, met betaling van de arbeid 'naar hoeveelheid en kwaliteit'. Zij herhalen de marxistische ideeën over verschil tussen 'socialisme' en 'communisme', over 'door-

groeien' van het eerste in het tweede en over de voorwaarden die vervuld moeten worden opdat die doorgroei mogelijk is, zoals een hogere arbeidsproduktiviteit, materiële overvloed en een hoog bewustzijn.

Dit soort produktivistisch denken had dertig jaar geleden, vóór de milieucrisis, nog serieus genomen kunnen worden. Nu is echter volkomen duidelijk dat een rechtvaardige samenleving alleen op basis van ecologische harmonie mogelijk is. Als de mensheid wil blijven bestaan, is niet alleen groei maar in een aantal bedrijfstakken ook behoud van het produktieniveau van het ontwikkelde kapitalisme uitgesloten. Wie communisme verbindt met 'overvloed' in de traditionele betekenis van het woord, loopt gevaar nooit tot communisme te komen: onbegrensde economische groei is in het begrensde systeem van planeet Aarde onmogelijk.

'Betaling van arbeid naar hoeveelheid en kwaliteit' is moeilijk als het meest effectieve en acceptabele middel te zien als het erom gaat ongeïnteresseerdheid en passiviteit bij werkenden te voorkomen. Onverschilligheid tegenover eigen werk ontstaat als mensen geen meester zijn over verloop en resultaat van hun werk, het maatschappelijk nut ervan niet inzien en geen idee hebben van zin en doel van het arbeidsproces als geheel. Dit is vanzelfsprekend het geval bij de vervreemding en vèrgaande (tayloristische) arbeidsverdeling die nu in de industrie wordt toegepast; geen enkele 'materiële stimulans' verandert daar iets aan. In de landbouwcommunes van revolutionair Spanje en in de kibboetzim met een communistisch verdelingssysteem begrepen de mensen daarentegen wèl waarom en voor wie zij werkten. Zij werkten niet minder goed en presteerden niet minder dan in kapitalistische ondernemingen het geval is.

Betaling van werk naar hoeveelheid en kwaliteit serieus nemen kan alleen als in navolging van de marxisten verondersteld wordt dat het mogelijk is de geleverde arbeid te meten. In werkelijkheid is dat onmogelijk. Iedere maatschappelijk noodzakelijke arbeid is van gelijke waarde; het is onmogelijk te bepalen welke hoeveelheid arbeid van een boer of een autobuschauffeur gelijk is aan een bepaalde hoeveelheid arbeid van, bijvoorbeeld, een ingenieur. Hoe produktief arbeid is, kan een kwestie van toeval zijn en afhangen van talrijke, op geen enkele manier berekenbare factoren. Tegenwoordig ontstaat bovendien ieder produkt dankzij de arbeid van duizenden en duizenden mensen en zelfs van enkele generaties. Wie zal dan 'hoeveelheid en kwaliteit' van arbeid vaststellen? Een nieuwe *staat*?

Een nieuwe maatschappelijke hiërarchie op basis van arbeidsprestatie zou het einde zijn van gelijkheid en solidariteit, het ontstaan betekenen van een nieuwe geprivilegieerde elite van 'goede werkers', van 'gekwalificeerden' en leiden tot de machtsverovering van nieuwe 'Stachanowitsi' en tot nieuwe helden van de 'socialistische arbeid'. En de bescherming van hun macht en hun privileges vereist weer een staat.

Natuurlijk zijn er in het begin van een vrije anarcho-communistische samenleving nog kleine boeren en ambachtslieden met individuele bedrijven maar er zal geen uitbuiting van de arbeid van anderen zijn. Van gedwongen onteigening zal geen sprake zijn: de individuele bedrijven gaan geleidelijk aan vrijwillig coöperaties vormen.

Het zou echter een ernstige vergissing zijn in de gesocialiseerde economie hetzelfde soort verhoudingen te scheppen als in de individuele 'sector': dan zou de hele economie aan de individuele sector ondergeschikt worden. Zolang de samenleving niet volledig is gecollectiviseerd, blijven er twee totaal verschillende, zij het op elkaar inwerkende economische systemen. De grootste daarvan, de gesocialiseerde, moet daarbij *vanaf het begin* communistische verdelingsbeginselen volgen: vrij gebruik van wat er in overvloed is en verdeling van al het overige in onderling overleg. Daarbij wordt rekening gehouden met de individuele behoeften (Kropotkin): van ieder naar haar *individuele, verschillende* mogelijkheden, aan ieder naar haar *individuele, verschillende* behoeften (het kibboetzbeginsel). De relaties met individuele bedrijven kunnen berusten op eenvoudige ruil van produkten, op in overeenkomsten vastgelegde toegang van individuele bedrijven tot de gesocialiseerde goederen en diensten. Coöperaties dienen daarbij voorrang te genieten.

De verhoudingen in de gesocialiseerde (communistische) 'sector' berusten vanaf het begin niet op marktbeginselen maar op de behoeften van concrete mensen. De economie van een vrije samenleving is *planmatig* in de volle betekenis van het woord. Onder de staatskapitalistische dictatuur was de 'planning' een schijnplanning omdat zij niet van de basis uitging, van de consumenten, maar van boven, uit het centrum kwam. Nu echter kunnen de geassocieerde producenten en consumenten samen in solidariteit bepalen *wat, waar en hoe* geproduceerd en geconsumeerd wordt en op basis van een vrije overeenkomst 'van beneden naar boven' kunnen behoeften en produktiemogelijkheden op elkaar worden afgestemd.

Hoe deze 'planning van beneden' tot stand moet komen, wijst de praktische ervaring van concreet bestaande gemeenten en verbuikerscoöperaties uit: de consumenten stellen hun gezamenlijke behoeften vast tijdens regelmatig gehouden algemene vergaderingen van plaatselijke verenigingen en stemmen deze af op de produktiemogelijkheden in economische organen van de gemeenten of op hun algemene vergaderingen met afgevaardigden van de verenigde producenten. Gemeenten verenigd in regionale en interregionale federaties, zelfbestuurde producenten en consumenten kunnen, via afgevaardigden op congressen van gemeenten en in economische raden van verschillend niveau, met behulp van statistieken samen in solidariteit behoeften en mogelijkheden vaststellen en op elkaar af-

stemmen en grotere economische eenheden vormen die een aantal of alle gemeenten bedienen.

De economische 'planning' van een anarchistische samenleving hoeft niet centralistisch te zijn. Lang niet alles hoeft op regionaal, continentaal of planetair niveau gecoördineerd te worden. Hier is een ander beginsel van toepassing. Een regio hoeft niet te doen wat een gemeente zonder hulp van buiten en zonder de belangen van andere gemeenten te schaden, zelf kan. En een regio lost ook zelf haar problemen op als ze dat kan. De economie van het anarchisme is gericht op zoveel mogelijk (zij het natuurlijk niet volledige) zelfvoorziening. Mede hierdoor kunnen milieu-, grondstoffen- en vervoersproblemen verminderen en kan de produktie dichter bij de verbruikers komen.

De huidige samenleving dankt veel economische en ecologische problemen aan het simpele feit dat niet wordt geproduceerd wat concrete consumenten echt willen maar wat de producenten onafhankelijk van elkaar denken dat de consumenten zouden kunnen willen. Dat wil zeggen dat niemand vooraf weet of er behoefte is aan een bepaald produkt: dat bepaalt achteraf de markt of een bureaucraat. In een vrije, ecologische samenleving moet dat anders.

In een vrije samenleving begint de economie bij de consument. Consumenten- en bewonersverenigingen stellen samen met medewerkerssyndicaten van verdeelcentra in stadswijken en op het platteland de momentele en toekomstige behoeften van de bewoners vast (een soort bestelsysteem) en overhandigen het statistische materiaal aan de economische raad van de gemeente. Deze bepaalt samen met afgevaardigden van de medewerkerssyndicaten en consumentenverenigingen aan de hand van statistieken wat de gemeente zelf kan produceren, wat geheel of ten dele van buiten moet komen en welke goederen en diensten de gemeente aan andere gemeenten kan leveren. Wat een gemeente zelf kan, hoeft niet op andere gemeenten te worden afgestemd. Al het overige wordt met andere gemeenten op regionaal, interregionaal, continentaal of ander niveau besproken naar gelang noodzaak of gewenstheid. (Niemand kan natuurlijk een gemeente dwingen aan een bepaald project mee te doen maar ook kan niemand dan andere gemeenten dwingen zaken met die gemeente te doen.) Met andere woorden: geproduceerd wordt alleen wat concrete mensen of groepen echt nodig hebben. De verdeling van het geproduceerde gebeurt op verdeelcentra op basis van door die centra verzamelde consumenteninformatie. Verstrekking gebeurt niet tegen betaling maar op vertoon van een persoonlijke kaart met de aantekening dat de door de leden van de gemeente afgesproken tijd gewerkt is, ofwel van een kinder- of uitkeringskaart (voor niet-werkenden en zieken).

Als zich nieuwe maatschappelijke verhoudingen ontwikkelen, kunnen de supersteden geleidelijk aan inkrimpen, kan in het openbare en privé-leven meer rekening worden gehouden met het milieu, kan er een andere arbeidsverdeling komen (onder andere tussen vrouwen en mannen), kan de vèrgaande vakspecialisatie tot het verleden gaan behoren en kan werken scheppend, voldoening gevend, constructief spelen worden.

Het economische stelsel van de nieuwe samenleving kan slechts een in alle opzichten door alle leden van de samenleving zelf bestuurde economie, een economie van vrijheid zijn. Het regelen van de produktie moet niet gebeuren door beroepsbestuurders, bureaucraten en directeuren, maar door de werkende massa's zelf. Economische besluiten die iedereen aangaan, moeten door iedereen worden genomen op algemene vergaderingen van consumentenverenigingen en gemeenten of op congressen waar de afgevaardigden een imperatief mandaat hebben. De dagelijkse sturing van de produktieprocessen ligt helemaal in handen van de zelfbestuurde werkcollectieven, van de daardoor ingestelde technische raden en van syndicaten verenigd in een tweeledige (bedrijfstaks- en gebiedsgewijs opgezette) federatie.

Het is belangrijk in gedachten te houden dat wie waardig wil leven, niet moet willen heersen over de natuur en over andere mensen. Dat betekent een fundamentele omwenteling in de besluitvormingsprocessen op het gebied van algemeen-maatschappelijke en economische vraagstukken. In plaats van 'regelen van buitenaf' - door een bureaucratie of door ongecontroleerde marktwetten - komt zelfbestuur en federatief planoverleg van beneden af. Een anarchistische samenleving is een samenleving zonder bureaucratie, zonder geld en zonder markt - of het zal geen anarchistische samenleving zijn.

Освобождение трудящихся возможно только усилиями самих трудящихся!

Голос Труда

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЦЕНТР РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ

НЕЗАВИСИМЫЙ БЮЛЛЕТЕНЬ ИЗДАЕТСЯ АГЕНТСТВОМ АНАРХО-СИНДИКАЛИСТОВ ВЫХОДИТ ЕЖЕМЕСЯЧНО

ПРОТЕСТ

Я - шахтер. Был в Афгане. Там не убило, в шахте не убило. А сейчас, видно, придется умереть.

14 января 1996 г. в г.Горловке более ста шахтеров-регрессников (инвалиды 2-3 групп) объявили массовую голодовку. 18 января голодало уже 239 человек, из них 13 женщин. С этого дня количество голодающих уменьшалось по причине госпитализации. Расположились голодающие в здании объединения "Артемуголь", к которому относятся все шахты, участвующие в акции, а их восемь.

Основные требования голодающих:

- правовая и социальная защищенность людей труда
- выплата регресса (который не выплачивался с июля) и других долгов

Акция горловских регрессников, начавшись еще в июле 1995, продолжалась семь месяцев. За время акции выработалась инициативная группа, выполняющая координирующие функции. Группе (иначе Штабу) выделили комнату в здании "Артемугля", куда можно было прийти и узнать о требованиях голодающих, о ходе акции. Однако, регрессники оказались в своеобразной изоляции. Пресса области не торопилась освещать акцию и ее цели. Ни работающие шахтеры, ни основное население города регрессников активными действиями не поддержало. Более того, то там, то здесь проскальзывали оскорбительные заявления, что шахтеры снова тянут одеяло на себя и даже что регресс ими куплен (видимо, они после 10-15 лет под землей здоровы как младенцы).

Что в итоге получили инвалиды - ничего, кроме знаний, что помощи ждать неоткуда. Чем заплатили? - здоровьем (более четырехсот человек прошли через голодовку), временем, деньгами, унижением -6 делегаций оббивали правительственные пороги в Киеве, а воз и ныне там.

Население Украины специально натравливают друг на друга - чтобы не смогли мы объединиться и стать силой.

Почему сложилась такая ситуация?

Со стороны правительства все объясняется не сложно:

а) судьба регрессников, как и работающих шахтеров ему не интересна

б) регрессников не боятся, так как не видят в них силу (с другими слоями населения не объединены, экономически надавить не могут - это ведь пенсионеры)

в) разъединение голодающих регрессников со всем остальным населением гарантировано - об этом позаботятся средства массовой информации.

Что упустили шахтеры-регрессники:

а) одно из важнейших правил такого рода акций: нельзя, чтобы акция проходила на одном уровне или замирала. В случае неуспеха методы борьбы должны меняться! (Обычно в сторону радикализации). Начав акцию с такого сильного действия, как голодовка, усилить воздействие было очень сложно;

б) в одиночку бороться бессмысленно. Нужно искать союзников, а для этого необходимо разъяснять остальному населению свою позицию и цели, искать точки соприкосновения;

в) не было плана действий - надеялись, что голодовка все решит, а когда она не оказала должного воздействия, попали в тупик;

г) плохо была поставлена служба информации - нужно меньше возлагать надежд на масс-медиа, больше совершать собственных вылазок: походов, поездок.

Какой бы мы предложили план действий в ситуации, подобной горловской.

Продолжение на стр.2

Libertaire organisaties in de voormalige Sowjet-Unie

Samenstelling: Karl Kreuger

Bijgewerkt tot 22 januari 1997 door: A. Infos NL, p/a postbus 61523, 2506 AM Den Haag.

RUSLAND

News of Views by M. Tsouma: cube@glas.apc.org
(anarchisme/ecologie) Tretji Poet@glas.apc.org

W. Damier, per. Alymova 13/24, 107258 Moskou
(*anarcho-syndicalisme* - K.R.A.S)

J. Gusevoi, a/ya 31, g. Elektrogorsk-1, 142530 Moskovskaia Oblast

AN-Press *(info-groep)*, c/o A. Maiskev, pr. Parchomenko 33/76, 194018 Petersburg

A. Egorov (*anarcho-syndicalisme*), Mozaiskogo 71/239, 170043 Tver

(anarchisme/ecologie/derde weg) S. Fomichov, a/ya 14, 603082 Nizhni Novgorod

AKA/Tatarstan: AKA, a/ya 199, 420059 Kazan

(federatie van anarchisten in Kuban) Autonom, a/ya 3472, 350001 Krasnodar

IREAN, blad Tsjenaia Zwezda; L.A. Ilinoi, a/ya 55, 109544 Moskou-544

(anarchisme/punk) Amore, Sverdlova 15/14 3d, 610011 Kirov

KAS, c/o V. Starostin, a/ya 2947, 644085 Omsk - W. Siberië

KAS, c/o I. Podshivalov, Mikroraion-7a 3/128, 665832 Angarsk, Irkutskaia Oblast - M. Siberië

KAS, c/o V. Vlazevitsj/Rabotsjaya Okraina, Glavpostamt/ do Vostrebovanya, 680000 Khabarovsk - O. Siberië

KAZAKHSTAN

AAA, c/o N. Zapadko, a/ya 48, 480070 Almata, Kazakhstan

LITAUEN

(anarcho-syndicalisme) E. Balciunas, a/d 678, 5406 Siauliai, Litauen

(anti-militarisme/punk) A. Navickas, Taikos 1/12, 4730 Svencionys, Litauen

LETLAND

(anarchisme/punk) E. Embergs, Mucenieku 28a/32, 3300 Kuldiga, Letland

ESTLAND

MAL, c/o M-L Bassowskaia, Vilja 8a/55, 2710 Vöru, Estland

OEKRAINE

A. Doobovik, ul. Komsomolskaia 4/11, 320030 Dnepropetrowsk, Oekraine

F.A.D., c/o Tsjelposkintsev 212a/37, 340048 Donetsk, Oekraine

(anarcho-syndicalisme) RKAS, c/o S. Schevchenko, ul. R. Luxemburg 30b/25, 340050 Donetsk, Oekraine

(blad) Golos Truda, a/ya 327, 340122 Donetsk 122, Oekraine

WIT-RUSLAND

Anarch. Minsk, c/o a/ya 34, 220030 Minsk, Wit-Rusland

(anarcho-syndicalisme) Y. Glushakov, ul. Kozhara 36/74, 246032 Ghomel, Wit-Rusland

OEZBEKISTAN

(libertair gay) P. Grebenshikov, p.o. box 425, Central Post Office, 700000 Tashkent, Oezbekistan

MOLDAVIË

(libertair gay) I. Rakoto, p.o. box 8232, 277049 Kishinev, Moldavië

In de serie *socialisme en vrijheid* zijn verder verschenen:

➢ nr. 1 (1995) Ton Geurtsen, *Het einde van de sociaaldemocratie. Over verloren illusies en discussie-armoede*
ISBN 90-73249-09-0

➢ nr. 2 (1996) Melaina Feenstra, *Positieve gedachten - negatieve gevolgen*
ISBN 90-73249-10-4

➢ nr. 3 (1996) André Bons, *Een libertaire visie op de verzorgingsstaat. Een noodzakelijke aanvulling op de huidige maatschappelijke discussie*
ISBN 90-73249-11-2

➢ nr. 4 (1996) Ton Geurtsen, *De religie van de arbeidsplicht*
ISBN 90-73249-12-0

➢ nr. 5 (1996) Nard Loonen, *What a wonderful world! Macht en belang in Pasolini's Salò*
ISBN 90-73249-13-9

➢ nr. 6 (1996) Peter Zegers, *De uitgestelde revolutie. Anarchistisch verzet tegen het fascisme in Italië 1919-1945*
ISBN 90-73249-14-7

➢ nr. 7 (1996) Diverse auteurs, *125 jaar Commune van Parijs 1871-1996*
Verschenen als katern in *De Raaf* nr. 104, juni 1996. *Prijs f4,00.*
Ook te verkrijgen via De Raaf, postbus 51217, 1007 EE Amsterdam.

➢ nr. 8 (1996) Rudolf de Jong/Hanneke Willemse, *Zestig jaar Spaanse revolutie 1936-1996. Het Spaanse anarchisme en de ervaringen in Albalata de Cinca (Aragon)*
ISBN 90-73249-15-5

➢ nr. 9 (1997) Roger Jacobs, *Murray Bookchin en de sociale ecologie*
ISBN 90-73249-17-1

➢ nr. 10 (1997) Arie Hazekamp, *Anarchisme in Noord-Nederland (1918-1940)*
ISBN 90-73249-18-X

Prijs per exemplaar (tenzij anders aangegeven) f4,90